José Gotovitch

BEELD VAN DE KLANDESTINE PERS IN 1940

Dit onderwerp blijft met opzet beperkt. Anderen hebben reeds getracht of zullen nog trachten de sluikpers in het algemeen kader van het verzet te beschouwen, de plaats en de weerslag ervan te evalueren en de doeltreffendheid ervan te onderzoeken (1).

De lektuur van bestaande werken heeft er ons echter toe gebracht deze studie te ondernemen. Bij het doornemen van bloemlezingen, van welbewust gekozen citaten, van analyses, voor het overige wel genuanceerd, van de beweegredenen, van uiteenzettingen van de opvattingen die de klandestiene pers doorstroomden, hadden wij soms de indruk dat het meest tastbare van deze pers, haar konkrete dimensies, de lezer vaak ontsnapte.

De sluikpers, zo scheen het ons toe, werd bij de tot nu toe ondernomen studies gebruikt om een of andere stelling kracht bij te zetten. Weinig werd aldus gezegd over het fenomeen zelf, wat het betekende in tijd en ruimte, wat het uitdrukte, en ook wat men er niet in vindt, wat dan toch ook van betekenis is.

Kunnen indrukken, nagelaten door selektieve ontledingen — wat uiteraard

---

* Vertaald uit het Frans door Anne Marie Reinquin

(1) Allereerst moet de uitstekende Nederlandse monografie geciteerd worden van L.E. WINKEL, *De ondergrondse pers 1940-1945*. Den Haag, Martinus Nijhoff, 1954 (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Monographieën Nr. 6). In *La guerre de l'Ombre* (Paris, Grasset, 1970) wijdt Henri Michel een belangrijk hoofdstuk aan de beschrijving van doelstellingen en metodes van de Europese klandestiene pers (pp. 95-110). In België beschikt de lezer, behalve over het grote deskriptieve hoofdstuk van het *Guldenboek der Belgische Weerstand* (Brussel, Leclercq, 1949) en de werken van de wegbereider van de geschiedenis der klandestiene pers in België, Leo LEJEUNE, waarvan slechts een klein deel verscheen in zijn artikel *La Résistance belge*, gepubliceerd in de *Cahiers d'histoire de la guerre* (Paris, 1950), sinds korte tijd ook over een goede algemene benadering van het probleem : G.K. TANHAM, *Contribution à l'histoire de la résistance belge 1940-1944*, Bruxelles, Presses Universitaires de Bruxelles, 1971, pp. 105-144. We zijn zo vrij te verwijzen naar de paragrafen aan dat probleem gewijd in *L'An 40 - La Belgique occupée*, van J. GERARD-LIBOIS en J. GOTOVITCH (Bruxelles, C.R.I.S.P., 1971).

reeds onvolledig is — en herinneringen, welbewust tot een bepaalde sektor of streek beperkt, steekhoudend blijven bij een systematisch onderzoek van het geheel der klandestiene bladen, verschenen over het ganse grondgebied en gedurende de hele bezetting ?

Dat is het, wat wij getracht hebben na te gaan. We moeten echter dadelijk zeggen dat een dergelijke onderneming nu pas mogelijk werd door het bijna driejarig bestaan van het Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog waar, vooral dank zij de welwillende steun van het Algemeen Rijksarchief en ook door talrijke giften, de belangrijkste verzameling sluikbladen van België werd bijeengebracht.

Daaruit blijkt dat het ontbreken van zulke studie aan geen enkele voorganger-navorser mag worden toegeschreven. Zonder twijfel heeft alleen de dood Leo Lejeune kunnen beletten op die wijze zijn onmetelijk ontginningswerk te voltooien, waarvan dit essay het normale sluitstuk zou geweest zijn.

Elke reële maatstaf steunt op een telling, op cijfers. En die cijfers hebben maar een verklaarbare waarde, wanneer ze steunen op min of meer volledige reeksen. Met de klandestiene pers zitten we op een kwantitatief en betekenisvol terrein. De opzoekingen, in 1965 met Lucia Rijmenams en Jean Dujardin verricht (2), brachten in België 4039 verschillende eksemplaren van sluikbladen, verdeeld over 567 titels, aan het licht (3).

Een meer systematisch onderzoek, wel niet van alle teruggevonden eksemplaren, maar alleen van de bladen die in de provincie Luik bestaan hebben, gaf 141 publikaties (4). De huidige verzameling van het Centrum omvat 4.049 eksemplaren verdeeld over 467 titels.

Deze hoeveelheid zelf heeft er ons toe aangezet de hulp in te roepen van de mekanografie en ponskaarten te gebruiken om het sorteren en tellen te vergemakkelijken. De studie van de pers in 1940, naast de rechtstreekse inlichtingen die ze oplevert, veronderstelt dus in dit geval ook het zoeken naar en het vastleggen van een degelijke metode. Blijkt deze metode nu positief, dan ligt de weg open voor de studie van het geheel der klandestiene pers zowel wat de kwantitatieve als de vergelijkbare aspekten betreft.

Indien 1940 werd gekozen, dan is dat doodgewoon omdat men wel met het begin moet beginnen. Komt daarbij nog een andere dimensie die een onderzoek, beperkt tot het eerste oorlogsjaar valorizeert : men kan het begin van een fenomeen bestuderen, zijn ontwikkelingsritme volgen, het verschijnen van bepaalde tema's situeren en, vooral, kan men een precies onderscheid

---

(2) J. DUJARDIN, L. RYMENANS, J. GOTOVITCH, *Inventaris van de sluikpers 1940-1944 in België bewaard*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1966.

(3) Ter vergelijking, in Frankrijk somt de *Catalogue des Périodiques clandestins diffusés en France de 1939 à 1945* (Paris, Bibliothèque Nationale, 1954) 1015 titels op ; L.E. WINKEL (*op. cit.*) telt er 1193 voor Nederland. Het opvallend verschil tussen België en Nederland is vooral uit te leggen door de ontwikkeling van een zuivere informatiepers bij onze Noorderburen vanaf 15 mei 1943, toen alle radiotoestellen bij de bezetter moesten ingeleverd worden.

(4) J. DUJARDIN, *Inventaire des publications périodiques clandestines (1940-1944) de la province de Liège* in *Bijdragen tot de geschiedenis van de tweede wereldoorlog*, Brussel, 1967, pp. 34-94.

maken tussen wat de sluikpers bij haar spontane geboorte op het oog had en wat er naderhand onder de druk van totaal nieuwe omstandigheden van haar geworden is.

De gegevens, die we hier weerhouden hebben en die we zullen ontleden in dit exposé behoren tot twee groepen : deze welke betrekking hebben op de publikatie van het blad en deze welke de inhoud ervan behandelen. Onze studie volgt dit onderscheid : het eerste deel zal een externe ontleding zijn, het tweede een interne analyse van de verschenen bladen.

Sommige resultaten van dit werk zullen de lezer waarheden « als een koe » toeschijnen in die zin, dat ze de gangbare mening bijtreden. Wijzelf zijn hierdoor dikwijls geprikkeld of ontgoocheld geweest. Maar zowel voor dit onderwerp als voor andere, moet die mening nu eenmaal bewezen worden !

I. VORM EN REDAKTIE VAN DE KLANDESTIENE BLADEN IN 1940 (5)

Op basis van de criteria van de *Inventaris van de Sluikpers* (6) hebben we het bestaan van 95 verschillende klandestiene bladen, verschenen vóór 31 december 1940, kunnen vaststellen. Wij zouden het ten zeerste op prijs stellen indien dit artikel aanleiding mocht geven tot de ontdekking van andere kranten.

Door de periodiciteit als basis te nemen en door de gekende gegevens op een restriktieve wijze te schatten, komt men voor deze 95 titels aan een totaal van 433 nummers verschenen in dezelfde periode (7).

We konden er 177 lokalizeren en 170 bestuderen. Hieruit blijkt met welke voorzichtigheid we de besluiten van dit werk moeten beschouwen. Maar de onderzoekingen ondernomen sinds nu bijna vijf jaar laten ons toe te geloven dat deze cijfers ongeveer vaststaan en dat men goed moet overwegen dat er

(5) Bronnen :
1. Léo LEJEUNE, *Historiques des journaux clandestins établis pour le Ministère de la Reconstruction*. Stencil, 1949-1959. Een kollektie berust op het Centrum, een andere op het ministerie van Volksgezondheid, Oorlogsarchieven.
2. *Fonds Léo Lejeune* (in het Centrum) nr. 16, Historische dossiers van de klandestiene pers.
3. *Archives de l'Union Nationale de la Presse Clandestine* (in bewaring aan het Centrum gegeven). Historische dossiers van de klandestiene pers.
4. *Archief van het Centrum*, serie R.P.C. : Interviews, verslagen en briefwisseling betreffende de klandestiene pers.
5. Jean DUJARDIN, *op. cit.*, DUJARDIN, RYMENANS, GOTOVITCH, *op. cit.*
6. Ministerie van Volksgezondheid, *Répertoire des Journaux clandestins*, stencil, 63 p., 1958.

(6) a. Bestaan van een titel, van een ondertitel.
b. Om het even welk teken dat de wil tot regelmaat in de verschijning impliceert : nummering, jaartal, inhoud van een artikel, editoriaal.

(7) Door vergelijking van de werkelijk weergevonden nummers en de verklaringen van de redakteurs.

toch maar tussen 170 en 200 eksemplaren van deze pers van 1940 voor de historicus zullen overblijven.

Wat dat cijfer betreft bestaat er eveneens een discrepantie : van sommige titels zijn een tiental, soms vijftien nummers overgebleven. Van anderen bezitten we alleen de herinnering aan hun bestaan en de namen van de redakteurs, maar geen enkele materiële aanduiding, tenminste voor 1940.

Het is meestal om die reden dat we meenden een vals beeld naar voor te brengen indien we de bekomen resultaten percentsgewijze zouden uitdrukken. De ruwe gegevens schijnen ons, voor 1940, rijker aan inhoud te zijn dan percenten, die in de ogen van de lezer algemene en absolute regels inhouden. Deze extrapolaties zullen daarentegen wel geldig zijn voor de gehele studie van 4000 nummers, verschenen tussen 1940 en 1944.

Voor dit eerste deel hebben we voor elke titel een ponskaart opgesteld en we bestuderen hier de gegevens na schifting ervan bekomen.

A. GEOGRAFISCHE LOKALIZATIE VAN DE EDITIECENTRA

1° Per provincie

Onbekende lokalizatie	2
Antwerpen	8
Brabant	39
Henegouwen	15
Limburg	0
Luik	18
Luxemburg	1
Namen	6
Oost-Vlaanderen	3
West-Vlaanderen	3
Totaal :	95

De ongelijkheid van de verdeling maakt dat drie provincies (Brabant, Henegouwen, Luik) samen 72 van de 95 kranten voor hun rekening nemen. De provincie Brabant alleen neemt 41 % van het totaal voor haar rekening.

De indeling per taalgebied geeft de volgende vergelijking :

Vlaamse provincies	14
Waalse provincies	40
Brabant	39
Onbekend	2

Dit resultaat moet echter aangepast worden, daar het onderzoek naar de *gebruikte taal* ons het volgende beeld geeft :

Franstalige bladen	79
Nederlandstalige bladen	7
Tweetalige bladen	9

2° Per gemeente

ANTWERPEN : 8		
	Antwerpen	6
	Kapellen	1
	Mechelen	1
BRABANT : 39		
	Brussel	36
	Halle	1
	Leuven	1
	Vilvoorde	1
HENEGOUWEN : 15		
	Aat	1
	Bergen	2
	Carnières	1
	Charleroi	1
	Damprémy	1
	Farciennes	1
	Gilly	1
	Hornu	1
	La Louvière	1
	Lessines	1
	Lodelinsart	1
	Maurage	1
	Morlanwelz	1
	Pont-à-Celles	1
LUIK : 18		
	Luik	12
	Hoei	1
	Horion Hozémont	1
	Ougrée	1
	Verviers	3
LUXEMBURG : 1		
	Marche	1
NAMEN : 6		
	Namen	6
OOST-VLAANDEREN : 3		
	Gent	2
	Aalst	1
WEST-VLAANDEREN : 3		
	Kortrijk	1
	Moeskroen	1
	Oostende	1

C.W.O. II
C.2.G.M.

Besluiten

Het blijkt ontegensprekelijk dat de klandestiene pers in het franstalige gedeelte van het land ontstaat en meer bepaald zelfs uit de franstalige bevolking, aangezien verschillende sluikbladen uit Vlaanderen in het Frans opgesteld zijn (8).

Het zijn de dichtstbevolkte provincies, de meest geïndustrializeerde, die met het leeuwenaandeel gaan lopen. Verschillende feiten dragen hiertoe bij. De indeling per gemeente schept hierin wat klaarheid. In de provincies Antwerpen, Brabant, Oost-Vlaanderen, Luik en Namen totalizeren de hoofdplaatsen respektievelijk 75, 92, 66, 66 en 100 % van de respektievelijke provinciale bijdragen. De cijfers zijn nog sprekender dan de percenten.

Men kan dus vaststellen dat de sluikpers een stedelijk fenomeen is, hetgeen gemakkelijk te begrijpen valt : in de grote steden zijn immers de beste voorwaarden verenigd om redakteurs en materiaal te vinden, maar bovenal is er een publiek voorhanden en is de veiligheid er groter.

Een uitzondering nochtans : nl. de provincie Henegouwen, waar noch Bergen, noch Charleroi meer sluikbladen voortbrengen dan de omliggende plaatsen. Er is hier een kwasi volledige spreiding der editiecentra. We hebben getracht dit probleem op te helderen op basis van het milieu, waaruit de Henegouwse klandestiene bladen zijn ontstaan. Maar de cijfers, die niet groot genoeg zijn, ontnemen elke betekenis aan de resultaten.

Aldus beschouwd is de volgende hypotese niet uitgesloten. Indien er overal elders een koncentratie bestaat, zowel op stedelijk als op industrieel niveau, dan kent Henegouwen daarentegen een verspreiding van haar ekonomische produktiecentra. De klandestiene Henegouwse pers zou dan deze struktuur weerspiegelen.

Tenslotte moet men nog de belangrijkheid van Brussel in dit fenomeen onderstrepen, Brussel die de ondubbelzinnige weerspiegeling is van het strukturele beeld van het toenmalige unitaire België : de menselijke, intellektuele en administratieve koncentratie in de hoofdstad schiep de optimale voorwaarden voor de ontwikkeling van dergelijk aktietype.

B. KRONOLOGISCHE SPREIDING

1° Begin van verschijnen

Aan welk ritme ontstonden de sluikbladen gedurende de zeven onderzochte maanden van het jaar 1940 ? Waren er zeer gunstige ogenblikken ? Het onderzoek van de data van effektieve verschijning der klandestiene bladen (9)

---

(8) Verder analyzeren wij op een meer gedetailleerde wijze de nederlands- en tweetalige kranten.

(9) We hebben alleen rekening gehouden met de verschijningsdatum, en niet met de oprichtingsdatum van de krant, daar een kortere of langere tijd kon verlopen tussen die twee feiten.

kon het ons aantonen.

Begin van verschijning onbekend	13
Eerste helft van juni	0
Tweede » » »	1
Eerste » » juli	3
Tweede » » »	8
Eerste » » augustus	3
Tweede » » »	5
Eerste » » september	5
Tweede » » »	8
Eerste » » oktober	10
Tweede » » »	16
Eerste » » november	16
Tweede » » »	1
Eerste » » december	3
Tweede » » »	3

In een grafiek geeft dat :

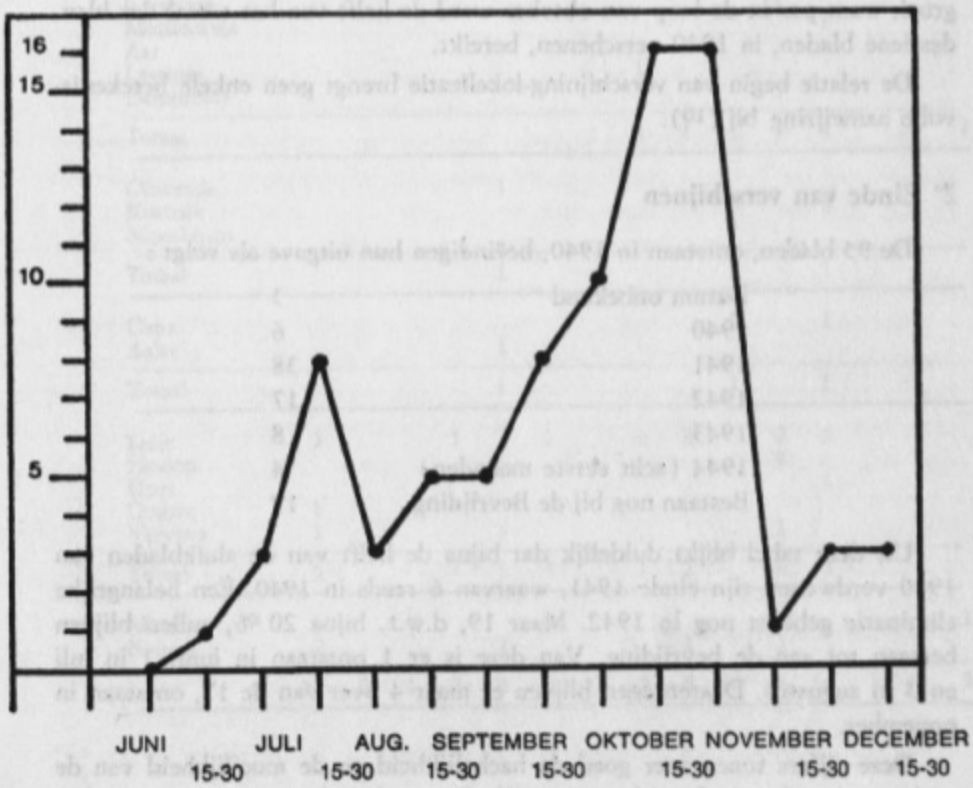

De grafiek laat duidelijk twee belangrijke hoogtepunten uitkomen : de tweede helft van juli en de maand die loopt van 15 oktober tot 15 november, d.w.z. twee verjaardagen waarvan de voorbereiding wel de reden of gelegenheid voor het ontstaan van een sluikblad blijkt geweest te zijn, nl. 21 juli en

11 november. De tweede datum, relatief en absoluut gezien, is veruit belangrijker dan de eerste. Dit beantwoordt zeer goed aan het belang dat men aan 11 november 1940 moet toekennen voor het ontwaken van het verzetsbewustzijn van de Belgische bevolking. Het dieptepunt, waar te nemen na de herdenkingsdag van de wapenstilstand, vertolkt zonder twijfel terzelfdertijd een licht buiten-adem-zijn na de geleverde inspanning en de vrees, die ontstaan kon zijn door de repressie, ontketend na de manifestaties.

Wanneer we kronologisch het ontstaan van de klandestiene bladen samenvoegen, dan bemerken we de volgende vooruitgang :

Juni	1
Juli	12
Augustus	20
September	33
Oktober	59
November	76
December	82
Onbekend	13

De drie laatste maanden worden dus gekenmerkt door een versnelde aangroei, want pas in de loop van oktober werd de helft van het totaal der klandestiene bladen, in 1940 verschenen, bereikt.

De relatie begin van verschijning-lokalizatie brengt geen enkele betekenisvolle aanwijzing bij (10).

2° Einde van verschijnen

De 95 bladen, ontstaan in 1940, beëindigen hun uitgave als volgt :

Datum onbekend	3
1940	6
1941	38
1942	17
1943	8
1944 (acht eerste maanden)	4
Bestaan nog bij de Bevrijding	19

Uit deze tabel blijkt duidelijk dat bijna de helft van de sluikbladen van 1940 verdwenen zijn einde 1941, waarvan 6 reeds in 1940. Een belangrijke eliminatie gebeurt nog in 1942. Maar 19, d.w.z. bijna 20 %, zullen blijven bestaan tot aan de bevrijding. Van deze is er 1 ontstaan in juni, 1 in juli en 3 in augustus. Daarentegen blijven er maar 4 over van de 17, ontstaan in november.

Deze cijfers tonen zeer goed de hachelijkheid en de moeilijkheid van de onderneming der wegbereiders aan (11). Eenmaal de kaap van 1943 voorbij,

(10) Zie tabel op volgende pagina.
(11) Verder wordt de opsomming van de oorzaken voor de verdwijning gegeven.

BEGIN VERSCHIJNING/LOKALIZATIE

	onbekend	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
		juni		juli		aug.		sept.		okt.		nov.		dec.	
Onbepaald											1	1			
Antwerpen	2				2					1	1				
Kapellen								1							
Mechelen	1														
Totaal	3				2			1		1	1				
Brussel	2		1	2	2	2	4	2	4	3	5	5	1	2	1
Halle												1			
Vilvoorde	1														
Leuven											1				
Totaal	3		1	2	2	2	4	2	4	3	6	6	1	2	1
Gilly										1					
Charleroi												1			
Lodelinsart												1			
Pont-à-Celles											1				
Farciennes												1			
Maurage							1								
Hornu															1
Bergen										2					
La Louvière										1					
Carnières											1				
Morlanwelz												1			
Aat									1						
Lessines								1							
Dampremy											1				
Totaal							1	1	1	4	3	4			1
Oostende					1										
Kortrijk												1			
Moeskroen										1					
Totaal					1					1		1			
Gent										1		1			
Aalst					1										
Totaal					1					1		1			
Luik	3			1		1		1	2		2	2			
Horion											1				
Hoei												1			
Ougrée	1														
Verviers	1				1						1				
Totaal	5			1	1	1		1	2		4	3			
Marche															1
Namen	2				1				1		1			1	
	13	0	1	3	8	3	5	5	8	10	16	16	1	3	3

zijn de klandestiene bladen erin geslaagd zich voldoende te struktureren en te organizeren om te kunnen weerstaan aan de gebeurtenissen.

3° Frekwentie van verschijning

a) *AANTAL NUMMERS PER BLAD VERSCHENEN IN 1940* (12)

Van 1 tot 5 nummers	63
Van 6 tot 10 nummers	19
Van 11 tot 15 nummers	4
Van 16 tot 18 nummers	3
Onbekend	6

De meeste klandestiene bladen van 1940 hebben dus 1 tot 5 nummers gepubliceerd. Velen hadden het opzet maandelijks te verschijnen. Men kan dan ook alleen maar de technische virtuositeit bewonderen van die bladen die 15 en zelfs meer nummers konden uitgeven, wat hen een bijna wekelijkse kruissnelheid gaf.

b) *TOTAAL AANTAL PER WEEK*

Het scheen ons interessant het aantal nieuwe gepubliceerde nummers per week te kennen voor 1940. Indien zekere gebeurtenissen het ontstaan van sluikbladen in de hand hebben gewerkt, dan hebben ze misschien ook invloed uitgeoefend op het ritme van verschijning voor het geheel der klandestiene bladen, die reeds vroeger bestonden.

Met als vertrekpunt de week die begint op 26 mei 1940, hebben we 32 weken genomen tot 4 januari 1941.

We hebben dan getracht — en daar ligt een verplichtend deel van benadering in — voor elk blad de zekere data van verschijnen van zijn nummers vast te leggen. Door het gebrek aan samenhang in de verklaringen, zijn we zeer streng geweest bij de optekening. We hebben er de voorkeur aan gegeven een minimum tabel op te stellen liever dan een niet te kontroleren vergroting. Daarom ligt ons totaal — 315 — lager dan het totaal der waarschijnlijk verschenen nummers.

We hadden de voldoening te konstateren dat de grafiek die hieruit voortsproot betekenisvol scheen en zeer breed de grafiek van het ontstaan der klandestiene bladen volgt (zie bijgevoegde grafiek).

Het ontwaken doet zich omstreeks 21 juli voor. De maand augustus, uitgezonderd de week van 15 augustus, is blijkbaar eerder een laagtepunt — is het de onzekerheid om de slag van Engeland ? —, september kent het

(12) De meer gedetailleerde cijfers zijn :

Aantal nummers	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	14	15	17	18
Aantal bladen	7	15	22	12	7	5	3	5	3	3	1	1	2	1	2

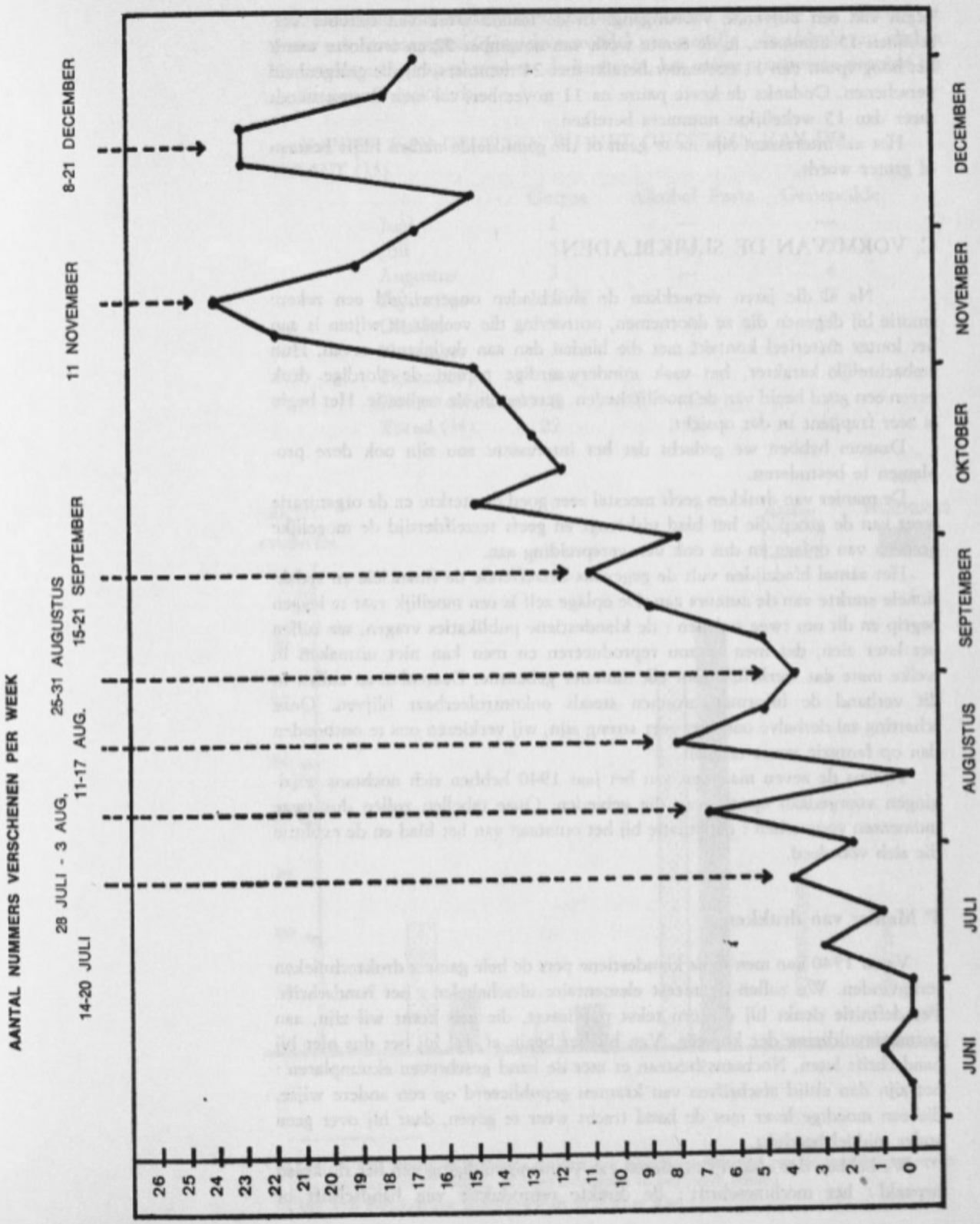
AANTAL NUMMERS VERSCHENEN PER WEEK
14-20 JULI
28 JULI - 3 AUG.
11-17 AUG.
25-31 AUGUSTUS
15-21 SEPTEMBER
11 NOVEMBER
8-21 DECEMBER
JUNI
JULI
AUGUSTUS
SEPTEMBER
OKTOBER
NOVEMBER
DECEMBER
0
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

begin van een blijvende vooruitgang. In de laatste week van oktober verschijnen 15 nummers, in de eerste week van november 22 en tenslotte wordt het hoogtepunt van 11 november bereikt met 24 nummers, bij die gelegenheid verschenen. Ondanks de korte pauze na 11 november, zal men daarna steeds meer dan 15 wekelijkse nummers bereiken.

Het zal interessant zijn na te gaan of dit gemiddelde nadien blijft bestaan of groter wordt.

C. VORM VAN DE SLUIKBLADEN

Na al die jaren verwekken de sluikbladen ongetwijfeld een zekere emotie bij degenen die ze doornemen, ontroering die veeleer te wijten is aan het louter materieel kontakt met die bladen dan aan de lektuur ervan. Hun ambachtelijk karakter, het vaak minderwaardige papier, de slordige druk geven een goed beeld van de moeilijkheden, gerezen bij de realizatie. Het begin is zeer frappant in dat opzicht.

Daarom hebben we gedacht dat het interessant zou zijn ook deze problemen te bestuderen.

De manier van drukken geeft meestal zeer goed de sterkte en de organizatie weer van de groep die het blad uitbrengt en geeft terzelfdertijd de mogelijke grenzen van oplage en dus ook van verspreiding aan.

Het aantal bladzijden vult de gegevens betreffende de financiële en redaktionele sterkte van de auteurs aan. De oplage zelf is een moeilijk vast te leggen begrip en dit om twee redenen : de klandestiene publikaties vragen, we zullen het later zien, dat men ze zou reproduceren en men kan niet uitmaken in welke mate dat werkelijk voor elk nummer gebeurde. Daarenboven zullen in dit verband de informatiebronnen steeds onkontroleerbaar blijven. Onze schatting zal derhalve ook hier zeer streng zijn, wij verkiezen ons te onthouden dan op fantazie voort te gaan.

Tijdens de zeven maanden van het jaar 1940 hebben zich nochtans wijzigingen voorgedaan op elk van die gebieden. Onze tabellen zullen dus twee momenten voorstellen : de situatie bij het ontstaan van het blad en de evolutie die zich voordeed.

1° Manier van drukken

Vanaf 1940 kan men in de klandestiene pers de hele gamma druktechnieken terugvinden. We zullen de meest elementaire uitschakelen : het handschrift. Per definitie denkt hij die een tekst publiceert, die een krant wil zijn, aan vermenigvuldiging der kopieën. Van bij het begin af, zal hij het dus niet bij handschrift laten. Nochtans bestaan er met de hand geschreven eksemplaren : het zijn dan altijd afschriften van kranten gepubliceerd op een andere wijze, die een moedige lezer met de hand tracht weer te geven, daar hij over geen ander middel beschikt.

We hebben dan ook vijf manieren van vermenigvuldiging van het sluikblad bepaald : het machineschrift ; de direkte reproduktie van handschrift of

machineschrift met behulp van gewone apparaten op basis van alkohol of pasta ; de vermenigvuldiging door middel van stencils ; de afdruk van clichés en tenslotte het nec plus ultra, de linotypie, het meest toegepaste procédé bij professioneel drukwerk.

a. *MANIER VAN DRUKKEN BIJ HET ONTSTAAN VAN DE KRANT* (13)

	Getypt	Alkohol - Pasta	Gestencilde
Juni	1	—	—
Juli	5	—	5
Augustus	2	—	6
September	1	—	12
Oktober	7	1	18
November	3	2	10
December	1	—	6
Datum onbekend	2	2	8
Totaal (14)	22	5	65

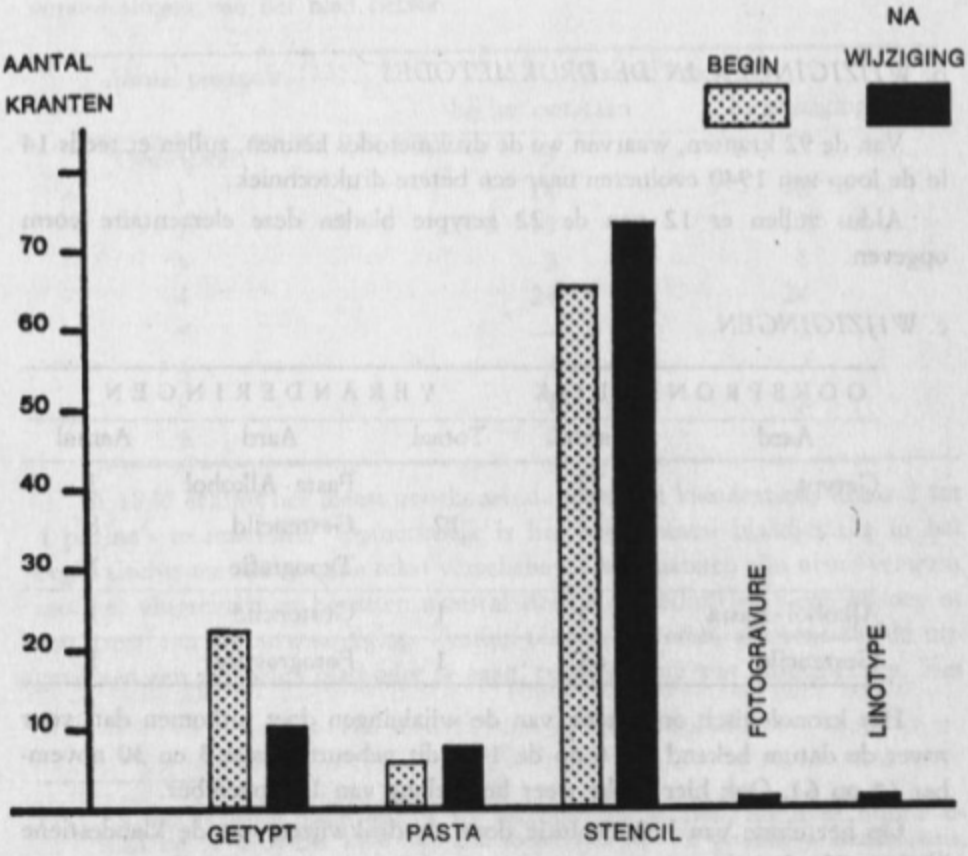

(13) De hier vermelde gegevens worden per maand gegroepeerd om de voorstelling ervan eenvoudiger te maken. Wij bestudeerden ze per halve maand.

(14) Van drie kranten kennen wij de drukwijze niet.

Eerste konstatatie : vanaf het eerste jaar reeds zijn de gestencilde bladen veruit het meeste in aantal. Deze manier van drukken zou men de klassieke metode van de klandestiene pers kunnen noemen. Geen enkel blad beschikt bij zijn ontstaan over een professionele drukkerij. Er bestaat geen enkel fotografisch of met linotype gezet nummer. Daarentegen vertegenwoordigt het aantal getypte bladen 24 % van het totaal.

Wanneer we de verhouding getypte - gestencilde bladen nagaan, dan zien we dat ze in de periode juni - juli ongeveer gelijkmatig voorkomen, maar dat vanaf september de getypte bladen stilaan verminderen ten voordele van de gestencilde. Een kleine en relatieve uitzondering : gedurende de tweede helft van oktober is de verhouding 10 gestencilde voor 5 getypte eksemplaren.

Op dat ogenblik, zoals we reeds eerder opgemerkt hebben, doet zich een plotselinge vermeerdering van sluikbladen voor in het kader van de nakende 11de november. In die atmosfeer moet het niet verwonderen dat sommigen, die zelfs niet over de middelen beschikken en er ook niet aan denken hun aktie lang verder te zetten, zouden willen toetreden tot deze welbepaalde aktie. Dit overwicht van het gestencilde blad zal blijvend blijken in de evolutie van de drukmetodes.

b. *WIJZIGINGEN IN DE DRUKMETODES*

Van de 92 kranten, waarvan we de drukmetodes kennen, zullen er reeds 14 in de loop van 1940 evolueren naar een betere druktechniek.

Aldus zullen er 12 van de 22 getypte bladen deze elementaire vorm opgeven.

c. *WIJZIGINGEN*

OORSPRONKELIJK		VERANDERINGEN		
Aard	Aantal	Totaal	Aard	Aantal
Getypt	22		Pasta - Alkohol	3
		12	Gestencild	8
			Typografie	1
Alkohol - Pasta	5	1	Gestencild	1
Gestencild	65	1	Fotogravure	1

Het kronologisch onderzoek van de wijzigingen doet uitkomen dat, voor zover de datum bekend is (6 op de 14), dit gebeurt tussen 3 en 30 november (5 op 6). Ook hier blijkt weer het belang van 11 november.

Op het einde van hun evolutie doen de drukwijzen van de klandestiene bladen zich als volgt voor :

Aard	Bij het ontstaan	Na wijziging (15)
Getypt	22	10
Alkohol - Pasta	5	7
Gestencild	65	73
Fotogravure	—	1
Linotype	—	1

Vanaf november moet men dus het verschijnen van bladen samengesteld door middel van linotypie of fotogravure, de progressieve verdwijning van getypte kranten (16) en de triomf zonder weerga van de gestencilde vorm onderstrepen.

2° Aantal pagina's

Hier is het aantal titels waarvoor de gegevens ontbreken, belangrijk : 33 op 95. Derhalve zullen we ons ertoe beperken grofweg de resultaten van het onderzoek voor te stellen, onderzoek dat de situatie bij het ontstaan en na de veranderingen van het blad betrof.

Aantal pagina's (17)	Aantal kranten bij het ontstaan	Aantal kranten na wijziging
Onbekend	33	
1	14	12
2	15	12
3	3	1
4	24	24
5	—	1
6	3	7
8	1	2
9	2	3

In 1940 schijnt het meest voorkomende type van klandestiene krant 2 tot 4 pagina's te omvatten. Opmerkelijk is het hoog aantal blaadjes die in het begin slechts met één pagina tekst verschenen. Deze laatsten zijn nauw verwant met het vlugschrift en bevatten meestal slechts een editoriaal : een oproep of een kreet van verontwaardiging. Zestien uitgevers waren, alvorens tot de uitgave van een periodiek blad over te gaan, reeds gestart met vlugschriften. Het

(15) Als men rekening houdt met de zes verdwijningen in 1940, dan is de situatie als volgt op 31 december 1940 : op een totaal van 86 : 10 getypte, 6 alkohol-pasta, 68 gestencilde, 1 fotogravure, 1 linotype. Zeer eigenaardig is het te moeten vaststellen dat van de zes verdwenen kranten, 5 gestencild waren, waarvan er één reeds van dactylografie naar stencil overgegaan was ; de zesde krant, in het begin getypt, verdween na de overschakeling op alkohol-pasta.

(16) Gedurende de gehele bezetting zullen er nochtans talrijke overdrukken van vlugschriften en kranten circuleren in die vorm.

(17) Er werd geen rekening gehouden met de blanco-pagina's.

valt dan ook op daarnaast echte brochures van gestencilde pagina's aan te treffen. Het aantal bladzijden schijnt niet zo erg toe te nemen met de tijd.

3° Oplage

Ook hier weer veel onbekenden : 25 op 95. Rekening houdend met het voorbehoud dat vroeger gemaakt werd, hebben we de oplagen in 7 kategorieën ingedeeld.

De eerste kategorie, minder dan 50 eksemplaren, komt overeen met de type-verspreiding van een getypte krant. De kategorie 50 - 100 omvat soms nog getypte eksemplaren, maar ook « alkohol-pasta » - eksemplaren en zelfs reeds gestencilde van het meest elementaire type. Met de volgende kategorieën (100 - 200, 200 - 500, 500 - 1000) belanden we volop in het domein van het gestencilde blad, met zelfs reeds technische snufjes voor de laatste oplage-kategorie. De groepen 1000 - 2000 en meer dan 2000 behoren reeds tot het professionele drukwerk ofwel betreft het de oplage van een zelfde tekst door middel van verschillende stencils (18).

We stellen hier, bondig samengevat, de bijeengebrachte inlichtingen voor. De resultaten werden per maand tot een totaal gebracht. Tevens wordt de uiteindelijke verdeling na de 22 wijzigingen die in de loop van het jaar intraden, meegedeeld.

Datum	Onbekende oplage	50	50-100	100-200	200-500	500-1000	1000-2000	+ dan 2000
Ongekende datum	7	4	2	—	—	—	—	—
Juni	—	1	—	—	—	—	—	—
Juli	4	2	1	3	1	—	—	—
Augustus	1	1	1	2	—	3	—	—
September	3	1	1	4	3	1	—	—
Oktober	6	4	4	3	5	2	2	—
November	3	4	3	3	2	—	1	—
December	1	1	3	1	—	1	—	—
Totaal	25	18	15	16	11	7	3	—
Totaal na wijziging		11	13	10	21	9	5	1

We kunnen derhalve vaststellen dat bij de aanvang de oplage van het merendeel der klandestiene kranten (49 op 70, d.w.z. ± 70 %) minder dan 200 eksemplaren bedraagt. De kronologische ontwikkeling toont een lichte

(18) Dikwijls te onderscheiden door kleine wijzigingen in de voorstelling.

vermeerdering van de oplage bij het ontstaan reeds in de loop der maanden.

Inderdaad, op het einde van augustus, is de verhouding — minder dan 200, meer dan 200 eksemplaren — 74 % / 26 % ; wanneer we echter alleen de klandestiene kranten beschouwen, die ontstonden tussen september en december, wordt deze verhouding 65 % / 35 %.

Het onderzoek van de (22) wijzigingen aan de oplage aangebracht laat uitschijnen dat deze wijzigingen zich voordoen vanaf september. Alle, en dat is wel normaal, gaan in de richting van een verhoging en beïnvloeden dan ook de kleinste oplagen (7 van minder dan 50 ; 5 van 50 tot 100 ; 8 van 100 tot 200).

Een overdracht naar de meer belangrijke oplagen doet zich dus voor, die de oorspronkelijke verhoudingen helemaal verandert :

	— dan 200 eks.		+ dan 200 eks.	
Bij het ontstaan	49	70 %	21	30 %
Na wijziging	34	48,5 %	36	51,5 %

De meest vertegenwoordigde kategorie wordt die van 200 tot 500 eksemplaren.

⁂

We kunnen dan ook trachten een « robotfoto » van de klandestiene krant van 1940, wat zijn voorstelling betreft, samen te stellen.

Het is een blaadje van 2 tot 4 pagina's, bij het ontstaan meestal getypt. De oplage bedraagt 50 tot 100 eksemplaren. Spoedig gaat men echter over op stencil, wat een oplage van 200 tot 500 eksemplaren meebrengt. Vier tot vijf nummers worden in de loop van het jaar uitgebracht.

D. VERVAARDIGING VAN DE KLANDESTIENE KRANTEN

We laten nu het klandestiene blad zelf terzijde om na te gaan welke mensen die pers tot stand brachten. We moeten echter onmiddellijk opmerken dat er veel te weinig bronnen beschikbaar zijn. Het onderzoek van Jean Dujardin over de provincie Luik staat jammer genoeg alleen.

Wij hebben ons derhalve beperkt tot de uitwendige struktuur van de redaktie der klandestiene kranten, met de hoop dat een navorser de sociologische analyse, die voor Luik bestaat, voor geheel België zal uitwerken.

We wilden vorm en aard kennen van de begin-cel, die aan de basis lag van de stichting van deze 95 klandestiene kranten.

Uit de geschiedenis van de krant bleek soms (in 43 gevallen op de 95) de mogelijkheid te bepalen wat het milieu of de struktuur was, waaruit de krant ontstond. Wat niet noodzakelijkerwijze samenvalt met de sociologische verdeling van de redakteurs. We denken hier bijvoorbeeld aan de middens van oudstrijders of aan diverse politieke organizaties. We hebben 13 kategorieën vastgelegd, waarvan de grenzen, we geven dit grif toe, soms zeer vaag zijn.

Voor een kleiner aantal nog (37 gevallen op 95) was het mogelijk de politieke richting van de redaktie te bepalen in funktie van de traditionele politieke families in België.

Deze verschillende gegevens werden met elkaar gekonfronteerd, en ook met de geografische lokalizatie van de klandestiene krant. Zeer dikwijls, omwille van het kleine aantal bestudeerde gevallen, leverden de resultaten geen enkele welbepaalde oriëntatie op. We zullen hier dan ook alleen de betekenisvolle gegevens weerhouden.

1°) Redaktie - Realizatie

Het onderzoek der dossiers leidde tot de konstatatie dat er drie vormen bestonden voor de redaktie en de realizatie van een klandestiene krant : een enkeling, een familie, man en vrouw met soms de kinderen, een ploeg, waarvan de leden samenhoorden door andere banden dan familiale en waarvan het belang varieert.

	Redaktie		Realizatie	
Onbekend	1		4	
Enkeling	32	34 %	10	11 %
Familie	16	17 %	13	14 %
Ploeg	46	49 %	68	75 %

Zo de gemeenschappelijke formule duidelijk overheersend is, moet toch het belang van de kranten, opgesteld door een enkeling, onderstreept worden. Deze aanduiding bevestigt wel de aard van de verzetsreakties in 1940 : individueel, alleenstaand en niet gestruktureerd. Het onderstreept de determinerende rol gespeeld door een persoon in de beslissing een klandestiene krant op te richten. Op het niveau van de realizatie daartegenover, zijn er slechts 10 die alleen werken. Zes deden beroep op hun familie, 15 op een groep.

Er moet eveneens gewezen worden op de relatieve belangrijkheid van de familie-cel als eerste klandestiene struktuur. Maar daar ook doet zich een verruiming voor op het niveau van de realizatie : van de 16 kranten op die basis gemaakt, worden er negen gerealizeerd door een ploeg.

Blijft nog alleen te noteren het kollektieve karakter van de overgrote meerderheid der klandestiene kranten. Betrekkelijk relatief bij de redaktie, is die meerderheid absoluut bij de realizatie. De verhouding redaktie-realizatie toont zeer goed de weg van individu naar groep toe aan. De cijfers bevestigen het verzet als *lieu de rencontre, occasion de recrutement, parfois épine dorsale d'un mouvement* (19).

(19) GERARD-LIBOIS en GOTOVITCH, *op. cit.*, p. 359.

2°) Milieu van ontstaan

Onze indeling op dit gebied is totaal pragmatisch. Wij hebben getracht het bepalend element te vatten, bepalend element dat aan de basis lag van de ontmoeting van die mensen die een klandestiene krant stichtten : beroepsmidden, ideologisch of welk ander kader ook, dat voor de oorlog bestond. In talrijke gevallen komen ontstaansmilieu en verspreidingsmilieu overeen, daar de klandestiene krant bestemd was om invloed uit te oefenen in het milieu van hen die de krant stichtten.

Uit het onderzoek der dossiers kwamen de volgende kategorieën naar voor :

Openbare diensten	3
Privé-ondernemingen	7 (20)
Balie en magistratuur	4
Hoger onderwijs	3
Vriendenkringen van oudstrijders	9
Geestelijkheid	3
Politie	1
Jeugdbewegingen	5
Politieke organizaties	11
Joden	1

Deze resultaten slaan op minder dan de helft der gevallen. Noteren we dus alleen maar de relatieve betekenis van de vriendenkringen van oudstrijders. Het hoog aantal politieke organizaties mag ons niet het belang ervan laten overschatten : hoogstwaarschijnlijk hebben we op de 95 kranten *alle* organen, uit politieke organizaties gesproten, kunnen achterhalen, omwille van hun uitgesproken opinie, wat niet het geval is voor de andere kategorieën.

Een poging tot geografische lokalizatie van het ontstaansmilieu gaf geen enkel resultaat. We hebben gepoogd te bepalen of het ontstaansmilieu een invloed uitoefende op de wijze van redaktie of vervaardiging. De weinige naar voor gekomen aanduidingen laten alleen toe aan te duiden dat de organen, ontstaan in oudstrijdersmiddens en politieke organizaties, bijna steeds kollektief werk zijn (21). Daartegenover staat dat de kategorie klandestiene bladen, ontstaan in privé-ondernemingen, meestal opgesteld werden door enkelingen (22).

3°) Politieke richting

Zo er een betekenisvol besluit bestaat in dat verband, is het wel dat het onmogelijk is voor 58 van de 95 onderzochte kranten enige politieke afhankelijkheid te onderscheiden.

---

(20) Waarvan 3 ontstaan in industriële ondernemingen.

(21) *Redaktie*

Oudstrijders	:	alleenstaand 1,	familie 1,	ploeg 7
Politieke organizaties	:	alleenstaand 1,	familie 2,	ploeg 9

(22) Privé-ondernemingen : alleenstaand 4, familie 1, ploeg 2

Van diegenen, die hun onafhankelijkheid beklemtonen, is de verdeling de volgende :

Socialistische wereld	5
Liberale wereld	7
Katolieke wereld	13
Kommunistische wereld	11

Twee zekerheden blijken : daar deze opties duidelijk te onderscheiden zijn, kan men wat kommunisten en socialisten betreft, het als afdoend beschouwen te vermelden dat de eersten 11,6 % en de tweeden 5,2 % van het totaal der gepubliceerde kranten innemen. De katolieke optie is in werkelijkheid meer religieus dan politiek : het gaat hier meer om de evocatie van God of van de Kerk dan om de partij. Maar in België zijn beiden voldoende vergroeid om hier geen verschil te maken : 13,6 % van de kranten laten hun katoliek-zijn blijken. Genuanceerder en minder goed te onderscheiden drukt de liberale opinie zich weinig uit (23), maar ze valt wel af te leiden uit de namen van personen die het sluikblad realizeren : de liberale opinie totalizeert 6,3 %. Geen betekenisvol element wordt bijgebracht door het geografisch onderzoek en door de verdeling volgens ontstaansmilieu wat betreft deze politieke oriëntaties.

Uitgezonderd voor de kommunisten, schijnt het wel dat een beklemtoning van een politieke oriëntatie ontweken wordt (24). Is het alleen uit de weloverwogen bekommernis elke vroegere verdeeldheid uit de weg te gaan en alle Belgen aan te spreken ? Zonder twijfel, en het onderzoek van de inhoud brengt argumenten aan voor die tesis. Maar moet men daarom de hypotese uitschakelen dat dit apolitiek karakter eveneens de weerspiegeling is van het diskrediet dat ontegensprekelijk weegt, in het begin van de bezetting, op de partijen van voor de oorlog. Het zich beroepen op die partijen zou aanleiding kunnen geven tot belemmering van de ideeën die de klandestiene bladen willen verspreiden. Om zich te overtuigen van het bestaan van een dergelijke mening, volstaat het de socialistische opiniepers van 1940 door te nemen, om te konstateren hoezeer ze zich inspande om elk verwantschap met de door De Man ontbonden B.W.P. te vermijden.

De volgende jaren zal deze verlegenheid trouwens afstompen.

E. MOTIEVEN VAN STOPZETTING

Het onderzoek van het dossier van elk klandestien blad gaf ons de mogelijkheid de redenen die het verdwijnen van het blad teweegbrachten, vast te

(23) Uitgezonderd de *Clan d'Estin*, uit Antwerpen, waar het ekonomisch liberalisme van Jacques Van Offelen te herkennen valt.

(24) Alhoewel hun inhoud voldoende duidelijk is, stellen de kommunistische klandestiene kranten zich in 1940 nochtans voor als kranten van de « sociale en nationale bevrijding ». Zij zullen zich pas in 1941 affirmeren als organen van de K.P.B.

stellen. Alhoewel we aldus uit het kader van 1940 moesten treden, scheen het ons interessant toe de konstatatie in dit verband mee te delen.

Hier ook waren het de reële gevallen die de kategorieën bepaald hebben. Wij ontdekten er acht, waar dan het onderscheid gemaakt moest worden tussen vrijwillige en verplichte stopzettingen.

De oorzaken van verplichte stopzetting zijn respektievelijk :

1. Arrestatie van redakteurs of uitgevers ;
2. Gebrek aan materiële middelen (machines, papier, geld, ...) ;
3. Dood van de redakteurs.

De vrijwillige stopzetting kon bepaald worden door :

4. Het bestaan van andere, over het algemeen belangrijker klandestiene bladen ;
5. De samensmelting met een ander blad ;
6. Het beoefenen van een andere verzetsaktiviteit, meestal « Inlichtingen » ;
7. De vrees voor bedreigingen in verband met de veiligheid van de aktie.
8. Terzelfdertijd verplicht en vrijwillig is het achtste geval, dat van de overgang van de overblijvenden van een ploeg, die door de repressie geteisterd werd, naar een ander blad.

	Onbekende redenen	Arrestaties	Gebrek aan werkmiddelen	Dood	Andere klandestiene bladen	Samen-smelting	Overgang	Vrees	
		1	2	3	4	5	6	7	8
Datum onbekend	3	1	2	—	—	1	—	2	—
1941	5	12	1	—	9	4	2	3	2
1942	2	6	3	—	—	2	2	1	1
1943	2	3	2	—	1	—	—	—	—
1944	2	—	1	1	—	—	—	—	—
Totaal	14	22	9	1	10	7	4	6	3
% der gekende redenen		29	10,5	1,5	14,5	9	5	8	4

Aldus zijn, zeer duidelijk, de arrestaties de voornaamste reden van verdwijning van klandestiene bladen, maar niet de enige. De repressie veroorzaakte zeer veel schade in 1941 (36 % tegen 29 % in totaal). Dit toont goed het amateuristisch karakter van de eerste klandestiene pogingen en de kwetsbaarheid van dit type aktiviteiten aan. Toch groeit de ondervinding nogal vlug en in 1944, wanneer er zich nog arrestaties voordoen, veroorzaken ze niet langer de verdwijning van de krant.

Ander belangrijk fenomeen voor 1941 : de vrijwillige terugtrekking omwille van het bestaan van andere klandestiene kranten : 27 % in 1941 tegen 14,5 % in totaal. Het is het gevolg van de ontwikkeling van bepaalde « groten ». Wanneer *La Libre Belgique* bijvoorbeeld gedrukt wordt en over

het hele land verspreid wordt, trekken talrijke kleine krantjes zich vrijwillig terug.

Een verwonderlijke konstatatie is volgens ons de geringe weerslag van de materiële moeilijkheden. Schijnbaar zou men dus nooit voor onoverwinnelijke moeilijkheden gestaan hebben om aan geld, papier, inkt, enz. te komen. Wanneer we nochtans de verspreidingswijze onderzoeken, stelt men vast dat slechts 7 kranten effektief verkocht worden : de meesten worden van hand tot hand verspreid (28 op 62 gekende gevallen) of kombineren verzending met de post met individuele uitdeling (11 gevallen), de verdeling in brievenbussen en de verspreiding van hand tot hand (12 gevallen). Aldus moet men besluiten dat de giften talrijk en aanzienlijk zijn : spoedig zullen de lijsten, gepubliceerd in talrijke klandestiene kranten, hiervan getuigen.

F. NEDERLANDSTALIGE EN TWEETALIGE KRANTEN

Het leek ons nuttig de nederlandstalige en tweetalige kranten wegens hun klein aantal afzonderlijk te behandelen, om te pogen eventueel hun specifiek karakter te bepalen.

1°) Nederlandstalige kranten

— geografische lokalizatie	— Aalst	1
	— Antwerpen	3
	— Brussel	1
	— Gent	2
	— Kapellen	1
	— Vilvoorde	1
— politieke oriëntatie	— liberale wereld	3
	— socialistische wereld	1
	— kommunistische wereld	2
	— onbepaald	3
— ontstaansmilieu	— politieke organizaties	2
	— privé-ondernemingen	2
	— openbare diensten	2
	— universiteiten	1
	— Joden	1

2°) Tweetalige kranten

— geografische lokalizatie	— Antwerpen	1
	— Brussel	2
	— Halle	1
	— Kortrijk	1
	— Leuven	1
	— Mechelen	1
— politieke oriëntatie	— niet gekend	
— ontstaansmilieu	— oudstrijders	2
	— enkeling	1
	— niet gekend	4

Het schijnt zeer moeilijk ook maar de minste konklusie uit deze inlichtingen te halen. Misschien geeft de nogal duidelijke liberale aanwezigheid onder de Vlaamse kranten een idee over het milieu, waarin ze ontstonden : een zekere Belgisch-patriottische bourgeoisie, die vijandig staat tegenover het Vlaams nationalisme. Er moet dan ook beklemtoond worden dat deze bourgeoisie over het algemeen zowel franstalig als nederlandstalig is en dat zij bewust opteerde voor de uitgave van een Vlaamse klandestiene krant om de V.N.V.-propaganda te bestrijden. We weten bijvoorbeeld dat een van de Gentse klandestiene bladen inderdaad gerealizeerd werd door een frankofoon voor de redenen hierboven vermeld.

II. INHOUDSANALYSE VAN 170 BLADEN IN 1940 VERSCHENEN

In dit tweede gedeelte veranderen we van toon. Na elke krant als een globaal te bestuderen eenheid te hebben beschouwd, hebben we nu elk bewaard eksemplaar afzonderlijk onderzocht aan de hand van een vragenlijst opgesteld na een eerste totaallezing.

Het scheen ons interessant te trachten te achterhalen welke opvattingen men in de klandestiene pers van 1940 kan terugvinden in verband met de in 1940 gestelde problemen. In het kader van een kwantitatief onderzoek konden we alleen de aanwezigheid of afwezigheid van een bepaald tema aanduiden en onderscheiden, daar waar een waardeoordeel uitgesproken werd, of het in positieve of in negatieve zin uitgedrukt werd.

Tot deze grote lijnen beperkt, bleek het onderzoek toch betekenisvol te zijn wat betreft de bekommernissen en de oriëntaties van die mensen, die de pen ter hand namen om ze uit te drukken. Enkele grote tema's kwamen naar voor en we hebben de antwoorden in funktie hiervan gegroepeerd.

Van het gedetailleerd onderzoek van elk eksemplaar hebben we gebruik gemaakt om nog enkele gegevens te vermelden in verband met de prezentatie van de kranten. Dit was in het eerste deel, bij het globaal onderzoek van elke titel, onmogelijk aan te tonen.

A. WAARDE VAN DE STEEKPROEVEN

De term « steekproef » gaat niet volledig op, daar we *alle* teruggevonden eksemplaren hebben onderzocht. Deze natuurlijke selektie is weliswaar het gevolg van het toeval, maar beantwoordt in niets aan de regels toegepast in de statistiek. 41 titels op de 95, die bestaan hebben, tellen 170 eksemplaren.

Kronologisch nochtans zal de kurve van het aantal bestudeerde eksemplaren samenvallen met die van het totaal aantal verschenen eksemplaren. Zonder voldoende te zijn stelt deze numerieke konstatatie ons enigszins gerust wat de waarde van de bekomen resultaten betreft. Ook hier echter zullen we de voorkeur geven aan de brute gegevens eerder dan aan hypotetische percenten.